

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA $\text{ş} > \text{s}$ DEĞİŞMESİ
ve
ÇALIŞ BELDESİ (-Haymana) AĞZI

Leylâ KARAHAN*

ÖZET

Anadolu'nun bazı yörelerinde, ş sesinin s sesine düzenli olarak döndüğü lehçeleri görürüz. Bu ses değişimi bazı Kıpçak gruplarının lehçelerinde görülür. Kıpçak Türkleri bu ses özelliğini ya ilk anavatanlarındaki komşularından almışlar ya da bazı Kıpçak grupları bu ses değişiminin gördüğü yerlere yerleşmişlerdir. Yalnızca dil verileri buna karar vermek için yeterli değildir. Aynı zamanda Anadolu'nun kuruluş tarihi hakkında bilgiye ihtiyacımız vardır.

ANAHTAR KELİMELEER

$\text{ş} > \text{s}$ değişmesi, Çalış Beldesi ağzı, lehçe tabakalaşması

**REPLACING OF Ş SOUND INTO MODERN TURKISH DIALECTS
AND DIALECT OF ÇALIŞ COMMUNITY (HAYMANA)**

ABSTRACT

In some parts of Anatolia, we see some dialects which regularly turn the sound ş into s . This change of sound is seen in some Kipchak groups of dialect. Either the Kipchak Turks have borrowed this sound characteristic from their neighbours in their first homeland or some Kipchak groups have settled in the places where this change of sound has been seen. Only the language data are not enough to determine this. We also need the knowledge about the settlement history of Anatolia.

KEY WORDS

Replacing of ş sound into s , dialect of Çalış community, stratification of dialect

Oğuzlar, 11. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya *il - oymak-oba* düzeni içinde yerleşmişler ve bu düzenlerini iç göçlere, karışmalara ve devletin iskân politikasına rağmen bugüne kadar büyük ölçüde korumuşlardır. Bu sebeple *il-oymak-oba*'ların farklı söyleyişlerini aksettiren ağızların Anadolu'daki dağılımı ile Oğuzların bu coğrafyaya yerleşme düzeni arasında paralellik vardır. Anadolu'da konuşulan ağızların -genel özellikler bakımından Oğuzca temeline dayanmakla birlikte- bazı

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

özellikler bakımından doğu, batı ve kuzeydoğuda bir grup teşkil etmeleri, bu *il-oymak-oba* düzeni ile yakından ilgilidir. Ağız grupları içinde grubun ortak özelliklerini taşımayan küçük ağız adacıklarına rastlamak her zaman mümkündür. Ağızlardaki bazı ses özellikleri ve ses değişimleri ise grup sınırlarını aşar ve yerleşim tarihi verilerine göre düzenli, dil verilerine göre düzensiz sayılabilecek bir coğrafi dağılım sergiler. Türkiye Türkçesi ağızları ile ilgili bugüne kadar pek çok araştırma yapılmıştır. Geniş bir coğrafyayı ele alan ağız araştırmalarında bazen bütün yerleşim birimlerine ulaşmanın zorluğu, bazen dikkatsizlik, bir yörenin yaşattığı ve belki de önemli bir dil veya tarih probleminin çözümüne yardımcı olabilecek ilgi çekici bir özelliğin gözden kaçabilmesine sebep olmaktadır.

Bu yazıda, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde tespit ettiğimiz ve bazı Kıpçak grubu lehçelerinin karakteristik özelliği olduğu için ilgi çekici bulduğumuz *ş>s* değişmesini; bu değişimin sistemli olarak yaşadığı Çalış (- Haymana) beldesi ağızının özelliklerini inceleyeceğiz :

Türkiye Türkçesi Ağızlarında *ş>s* Değişmesi

Ahmet Caferoğlu, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki ünsüz değişmelerini incelediği "*Anadolu Ağızları Konson Değişmesi*" makalesinde *ş>s* değişmesine pek az yer vermiştir. Makalede örnek sayısı azdır ve bu örnekler, adı geçen yörelerde sistemli bir değişimin varlığını gösterecek bir özellik arz etmemektedir. Örneklerdeki değişmeler, kelimenin ses yapısına bağlı olarak ortaya çıkan bir benzeşme veya aykırılışma olayını yansıtıyor gibi görünmektedir : *şaşırmaq* (Aydın, Afyon), *sosa* (Sivas), *sincik* (Manisa / Soma) (Caferoğlu : 1963, s.22).

Sistemli *ş>s* değişmesi, ilk defa Kahramanmaraş'ın Elbistan ilçesinin Yapalak ve Ekinözü beldelerini inceleyen bir ağız çalışmasında ele alınmıştır (Akbaş : 1985). Birbirine 50 km mesafede bulunan Büyük Yapalak ve Ekinözü beldeleri ağızında *ş* sesi yoktur. Türkçe ve alınma kelimelerdeki bütün *ş*'ler bu yörelerde *s*'ye çevrilmekte ve aslı *s* ünsüzü karışıklığı önlemek üzere *ş-s* arası telâffuz edilmektedir. Bu ses özelliğinden dolayı Elbistanlılar, bu yöre halkına "*bes essekliler*" demektedirler (Akbaş : 1985, s.XII).

Gardasım diyor biz saa bele bele etdi... yok diyor, benim **nisannım** diyor... Allah **isiñi** ras getire diyollar. Gedyorki bir arap. **Seden su** adam kellesinden bir mina **yapmus** kı tek bir kelle açık **galmıs**. Varıyor ki bir çadır **seker serbet** içiyor (Akbaş : 1985, s. 85).

Tunceli'nin Hozat ilçesinde yapılan bir derleme çalışmasında da bu yöre halkının ş'leri s'ye çevirdiği, ortaya çıkan karışıklıktan dolayı seyrek olarak s'leri de ş yaptığı tespit edilmiştir:

Padisahın oğluna haber vererler derler ki **iste** garın **doğmus**. Onların da ganı gayner. Necisis kimsiz **nolmus** der ki **iste** biz değirmençinin çocuğuyuh onlar bi gün anaşının yanından geçerler, anası baher ki bu çocukların saçu altundur bi tene adam var çocuk aler ki tohmağı anaşının **basına** vura (Gülensoy, Buran : 1992, s. 122-123).

Kırşehir'in Çiçekdağı ilçesi Boğazevci köyünde 1970-75 yıllarına kadar bütün ş'lerin s'ye çevrildiği, köyün yaşlıları tarafından ifade edilmekte ve bu s'leşme köy halkı tarafından "köy suyunun kekre (ekşi) olması" ile izah edilmektedir (Işık : 1985, önsöz).

Soruşturma yoluyla elde ettiğimiz bilgilere göre Sivas'ın Zara ilçesi Eymir köyünde de bütün ş'ler s'ye çevrilmektedir.

Ahmet Buran'ın *Dördüncü Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı*'na sunduğu bildiriye, Tunceli merkez, Hozat, Ovacık, Mazgirt ve Pertek ilçeleri ve köylerinde, Malatya'nın Hekimhan ilçesi, Arapkir'in Çiğnir, Eğnir, Suceyin gibi bazı köylerinde, Akçadağ'ın merkez, Doğanşehir'in Fındık ve Günedoğru köylerinde, Elazığ'ın Saraycuh köyünde düzenli olarak ş yerine s kullanıldığı belirtilmekte ve bu ses değişmesinin görüldüğü ağzların daha çok Alevi-Bektaşî Türkmenlere ait olduğuna dikkat çekilmektedir (Buran : 2000).

ş>s değişmesinin sistemli olarak yaşadığı yörelerden biri de Ankara'nın Haymana ilçesinin Çalış beldesidir. Burada yaptığımız derlemelerde, hemen hemen bütün ş'lerin s'ye çevrildiğini ve ş ünsüzünün seyrek olarak telâffuz edildiğini tespit ettik.

Türkiye Türkçesi ağızlarındaki bu fonetik eğilim, Anadolu dışında veya Anadolu'da meydana gelen bir lehçe tabakalaşmasının habercisi midir? Bilindiği üzere $\text{ş} > \text{s}$ değişmesi Kazakça, Nogayca gibi bazı Kıpçak grubu lehçelerinin karakteristik özelliğidir. Oğuzların 10. yüzyılın ilk yarısında Sir Derya boylarında ve kuzeydeki bozkırlarda birlikte yaşadıkları kavimler arasında Kıpçaklar da bulunuyordu (*Sümer : 1980, s. 26*). Bu beraberliğin izlerini 13-14. yüzyıllarda Harezm bölgesinde gelişen Türk yazı dilinde görmek mümkündür. Oğuzların Kıpçak Türkçesinden aldıkları bazı ses özelliklerini Anadolu'ya taşımış olmaları imkânsız değildir. Oğuzların Kıpçaklarla münasebeti yeni vatanları Anadolu'da da devam etmiştir. Anadolu'ya 11. yüzyıldan itibaren Oğuzlardan başka Türk kavimlerinin de geldiğini tarihî kayıtlardan öğreniyoruz. Anadolu, 11. yüzyıldan günümüze kadar uzanan yaklaşık bin yıllık zaman dilimi içinde Oğuzları ve Balkanlardan, Karadeniz'in kuzeyinden, Kafkaslardan, Türkistan'dan çeşitli sebeplerle gelen diğer Türk boylarını da bünyesinde barındırmıştır. 12. yüzyıl başlarında Kafkas ötesinden gelen Kıpçak Türkleri, Ardahan, Posof, Ahılkelek ve Çoruh boylarına yerleştiler (*Kırzioğlu : 1992*) ve kendi lehçelerinin bazı özelliklerini Oğuz Türkçesine yansıttılar. 13. yüzyıldaki Moğol istilası sonucunda Anadolu'ya Türkistan ve İran'dan kalabalık Türkmen kümeleri ve Doğu Türklerinden ve bizzat Moğollardan müteşekkil zümreler geldi (*Sümer : 1960, s. 574*). Anadolu'ya gelen Moğol ordusunda ve Moğolların hizmetinde çok sayıda Uygur, Karluk ve Kıpçak Türkü bulunuyordu. Faruk Sümer, 16. yüzyılda Anadolu'da sayıları az olmakla birlikte bazı Tatar obalarının bulunduğunu ve bunların Türk veya Türkçe konuşuyor olabileceklerini kaydeder. İlhanlılar devrinde Türk asıllı beyler, Uygur ve Kıpçak menşeli idi (*Sümer : 1969*). Kıpçak Türkçesi özelliklerinin yoğun olarak görüldüğü Bartın ve yöresine de Selçuklu emirlerinden Emir Çoban zamanında Kıpçak unsurlarının yerleştirildiği bilinmektedir (*Korkmaz : 1994, s. 55*). Etnik yapıdaki bu çeşitliliğin çok belirgin olmamakla beraber Anadolu'nun dil yapısını etkilediği ve bazı yörelerde bir lehçe tabakalaşmasının oluşumuna sebep olduğu muhakkaktır. Yerleştikleri yörenin baskın dil özelliklerine uyum gösteren Oğuz dışı Türk unsurları, bazen kendi lehçelerinin bir veya birkaç özelliğini ağızlarında saklamış ve yaşatmışlardır. Anadolu'daki lehçe tabakalaşmasının en iyi örneklerinden

biri, Bartın ve yöresi ağzlarıdır. Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Oğuz Türkçesinden gelme özelliklerin yanında Orta Asya Türkmen lehçesi (-yIn, -yIz) ile Kıpçak lehçesi ($\hat{n}>y$, $g>\nu$) özelliklerinin de korunmasından hareketle bu yörede bir Oğuz-Türkmen-Kıpçak ağız ve lehçe tabakalarının bulunduğunu tespit etmiştir (Korkmaz : 1994, s. 42). Hatta D. Sinor, bazı leksik ölçülere dayanarak Anadolu'da yaşayan Türk nüfusun, birçok Türk soyunu veya Oğuz ve Kıpçak gibi en az iki boyu temsil eden bir karışım olduğunu iddia eder (Sinor : 1996, s. 30). Böyle bir lehçe tabakalaşmasının varlığını ispatlamak için ş>s değişmesinin görüldüğü yörelere başka unsurların yerleşip yerleşmediği hususu, arşiv kayıtları ve diğer tarihî belgeler yardımıyla araştırılmalı ve adı geçen yörelerde mukayeseli bir tarih araştırması yapılmalıdır.

Biz, bu yazının ikinci bölümünde sistemli ş>s değişmesinin korunduğu Çalış (Ankara-Haymana) beldesi ağzının özelliklerini inceleyeceğiz:

Çalış Beldesi Ağzı

Çalış beldesi, Ankara'nın Haymana ilçesine bağlı 400 hanelik küçük bir yerleşim merkezidir.¹ Haymana'nın 18-20 km. doğusundadır. Civarında harabeler vardır. A. Candar'a göre çalış kelimesi "melez" anlamında olup "iki boyun birleşmesinden doğan yeni bölüğe verilen addır"² (Candar : 1938, s.4). Yöre halkı, kendilerinin Ulukışla tarafından geldiğini söylemektedir .

Başbakanlık Arşiv Belgelerine göre Halep Eyaleti, İskilip, Osmancık ve Saz Kazaları, Ankara Sancağı (Candar : 1935), Yeni İl Kazası, Haymana Kazası, Adana, Sis Sancağı, Niğde Sancağı, Karahisar-ı Sahip Sancağı'nda ve diğer bazı sancaklarda "Çalış, Çalışlar, Çalışlu" oymak, aşiret ve cemaatleri bulunmakta olup bunlar "Türkmân Yörükân"

¹ Avanos, Safranbolu, Görele ve Keskin ilçelerinde de "Çalış" isimli yerleşim birimleri bulunmaktadır (Köylerimiz : 1963, s. 152).

² Çalış: çarpışma, cenk (Tarama Sözlüğü, C. II, s. 811); sası (Kuman Türkçesi); yarı melez (Kırgız Türkçesi); eğri (Kazan Tatarcası) (Clouston :1972, s. 421).

taifesinden kabul edilmektedir (*Türkey : 1979, s. 288*).

Faruk Sümer, *Oğuzlar* adlı eserinde Dulkadirli eline mensup oymakların 16. yüzyıl başlarında Ankara'ya kadar geldiklerini ifade ederek Dulkadirli elinin başlıca Ağca-Koyunlu ve Emir boylarından meydana geldiğini ve Ağca-Koyunluların en önemli obalarının Çalışlu, Musa Hacılı, Kozanlı, Hamidlu olduğunu belirtir (*Sümer : 1980, s. 176*).

117 numaralı ve 929/1522 tarihli Tahrir Defterinin 547-548. sayfaları Haymana Kazası, Cemaat-i Çalışlu'ya ayrılmış olup o tarihte cemaatte 110 nefer, 54 hane bulunduğu ve bunların ziraatle, hayvancılıkla meşgûl olduğu belirtilmiştir. Defterde kayıtlı İslâmî isimlerin yanında Sevindik, Bay Timur, Kaymas, Çalış, Ödül, Saru, Kaçmaz, Yeni Bey, Kulağuz, Sülü (?), Alp Kara Esen Bey, Celepverdi, Güvendik, Alpay, Yitilmiş, Satılmış, Erdoğan, Karagöz, Turahan gibi Türkçe şahıs isimleri son derece ilgi çekicidir.

742 numaralı ve 1261/1845 tarihli Temettuat Defterinde ise Haymana Kazasına bağlı Çalış ve Tutak köylerinin emlak, arazi ve mallarının miktarı verilmekte ve yöre halkının ziraat ve hayvancılıkla geçindikleri kaydedilmektedir.

Belde halkından bir yaşlı, kendilerinin çevredeki diğer köylerden farklı olarak Türk değil Türkmen olduklarını, Türklerin İslâmiyet'i kılıç zoruyla, kendilerinin ise peygamber namesiyle yani isteyerek kabul ettiklerini belirterek Türk-Türkmen arasındaki farkı bir halk rivayeti ile açıklamaktadır (*Bkz. Metinler, IX/ 2*).³

³ Faruk Sümer'e göre bugün Orta ve Batı Anadolu'da bazı yerlerde Türk, Türkmen, Yörük köyleri yan yana bulunmaktadır. Türk adıyla vasıflanan köyler, o bölge veya yörenin Selçuklular ve beylikler devrinden beri yerleşmiş en eski Türk halkına ait olanlardır. Türkmen köyleri ise 17. yüzyıldan itibaren orta ve sonra Batı Anadolu ile Marmara Bölgesine göç etmiş Boz-Ulus, Halep Türkmenleri ve Yeni-il'e mensup oymaklar tarafından meydana getirilmiş olanlardır. Ankara - Konya arasındaki bölgede yaşayan Türkmenler, Bizans hükümdarlarına karşı Türklerin ve İslâm'ın en güçlü seddi olmuşlardır (*Sümer : 1980, s.174*).

İncelediğimiz metinler çerçevesinde yörenin başlıca ağız özellikleri şöyledir:⁴

1. Yörede kullanılan ve yazı diline göre farklılık arz eden ünlüler şunlardır:

ê (kapalı e) : Boğumlanma noktası *e-i* arasından olan bir ünlüdür. Anadolu'nun pek çok yerinde duyulan bu ses, bugün yazı dilimizde *i* veya *e'*ye dönmüştür.

vêrdi (I/2), yêrim (II/1), êyce (VI/1), gêtđi (VII/5)

Bu ses *hêç (III/7), cêhizini (III/3), çêşme (III/5)* gibi alınma kelimelerde de bulunmaktadır. *bêle*"böyle" (*I/1*) kelimesinde *y* ünsüzünün daraltıcı etkisi *e>ê* değişmesine sebep olmuştur.

á: Boğumlanma noktası *e-a* arasında olan yarı kalın bir ünlüdür; damak ünsüzleri yanında meydana gelir.

yemámizi (IV/1), emáyinen (I/2)

ó : Boğumlanma noktası *ö-o* arasında olan yarı kalın bir ünlüdür; damak ünsüzleri yanında duyulur.

kóyünde (I/1), górdüñ (I/1), dókerim (II/1)

ú: Boğumlanma noktası *ü-u* arasında olan ve *á, ó* ünlüleri gibi damak ünsüzleri yanında duyulan yarı kalın bir ünlüdür.

yúñ (VIII/2), gúççük (I/3), gúnesde (VI/2)

ú ünsüzü, damak ünsüzü taşımayan *úçún (VIII/3)* kelimesinde kalınlıktan incelmeye gidişin ara basamağını yansıtmaktadır.

á, ó, ú ünlüleri, sadece Çalış beldesinde değil, İç Anadolu Bölgesinin birçok yerleşim biriminde duyulan seslerdir (*Karahan : 1996, s. 118*).

2. Yazı dilinde bulunmayan ünsüzler de şunlardır:

ś : Boğumlanma noktası diře doğru kayan bir ünsüzdür. *ş>s* değişmesinin ara basamağını yansıtmaktadır. Bu yöreye has bir sestir.

atmıs (I/1), kiři (III/1), genś (< genş < gen) (III/2)

⁴ İnceleme ve metinlerde kullanılan özel harfler şunlardır : *ā, ē, î, i, ō, â, ū, ū* (uzun a, e, ı, i, o, ö, u, ü), *á* (a-e arası yarı kalın ünlü), *í* (ı-i arası kalın ünlü), *ó* (o-ö arası yarı kalın ünlü), *ú* (u-ü arası yarı kalın ünlü), *ê* (kapalı e), *ñ* (damak n'si), *ğ* (dip damak g'si), *ğ* (kalın ünlü yanındaki ön damak g'si), *í* (kalın ünlü yanındaki ince l), *ķ* (ince ünlü yanındaki orta damak k'si), *ś* (*ş-s* arası ünsüz), *ú* (hırıltılı arka damak h'si)

ú : Arka damakta boğumlanan bu ünsüz, *k*'nin sızıcılaşmasıyla meydana gelir. Doğu Karadeniz ve Batı Anadolu Bölgeleri dışındaki birçok yörede bu ses duyulmaktadır (*Karahan : 1996, s. 121*).

hırsızlıú (I/3), yapmıyaú (I/3), ğasıú (V/2)

ñ : Orta ve arka damakta boğumlanır. Bu ses, Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz Bölgeleri dışındaki birçok yörede farklı duyulma oranlarıyla yaşamaktadır. (*Karahan : 1996, s. 19*).

annemiñ (I/1), canıñ (I/1), añar (III/1) Diş ünsüzü *n* de, bazen damak ünsüzüne çevrilebilmektedir.

assıñ (I/1), ossuñ (I/1)

ğ : Kalın ünlülerle kullanılan bu ünsüzün boğumlanma noktası arka damaktan dip damağa kaymaktadır. Bu ses, daha çok İç Anadolu Bölgesinde duyulur (*Karahan : 1996, s. 127*).

ğoñsular (VIII/3), ğırarıú (VII/2), ğalbırlarıñ (VII/3)

3. Ses düşmesi ve hece kaynaşması sonucu ortaya çıkan ünlü uzunluklarına, araştırma bölgemizde sıkça rastlanmaktadır. Aynı sebebe dayalı uzunluklar birçok yöremizde, özellikle İç Anadolu Bölgesinin diğer yerleşim birimleri ile Batı Anadolu Bölgesinde görülür (*Korkmaz : 1959, s.10-16; 1977, s. 37*).

olanınan (III/1), âretmeniyim (I/1), sōna (I/3), sâlim (II/1), ğassını (III/3)

"*yıkarıú*" (V/2) kelimesinin ilk hece ünlüsü bu yörede uzun telâffuz edilmektedir.

Ses düşmesi bazı kelimelerde diftonga sebep olmuştur.

daa (X/3), saa (I/3), leenineçe (III/3)

4. İlerleyici dil benzeşmesinin, gerileyici dil benzeşmesine göre daha baskın olduğu bu yöre ağzında, bazı kelime ve ekler, birleştikleri kelimenin ses yapısına tâbi olmuşlar, alınma kelimeler, ses yapılarını değiştirmişlerdir.

borçluyudu (I/2), vardı (I/2), ilâzımısa (III/3), cesurumus (VIII/1), bunnarınan (I/2), şurdakı (VIII/3), birez (VIII/1), rahmatlık (VIII/1)

"*sabâliyin*" (II/1) örneğinde ise *y* ünsüzü benzeşmeyi engellemiştir.

İlerleyici benzeşme, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgesi dışındaki ağızların karakteristik özelliğidir (*Karahan : 1996, s.5*).

Kalınlık -incelik uyumunun hâkim olduğu Çalış beldesi ağzında bu uyum, damak ünsüzleri yanında bozulmuştur.

yemámizi (IV/1), emáyinen (I/2), gidilecāse (II/2), kóyünde (I/1), górdüñ (I/1)

Damak ünsüzlerinin sebep olduğu bu uyumsuzluk, genellikle İç Anadolu Bölgesinde görülen bir uyumsuzluktur (*Karahan : 1996, s. 119*).

5. Bazı kelimelerdeki dudak ve diş-dudak ünsüzleri yanında bulunan ünlüler bu yöre ağzında, yazı dilinden farklı olarak düzdür.

ğavır (I/3), tavık (II/1), davıl (X/4), ğalbırlarıñ (VII/3), çamıra (VI/2), yımırta (VII/2)

Bu kelimeler, İç Anadolu Bölgesinin birçok ağzında düz ünlü taşımaktadır (*Karahan : 1996, s. 121*).

6. Diğer Anadolu ağzlarında olduğu gibi bu yörede de orta hecede vurgusuzluk ve y ünsüzü etkisiyle ünlü daralması görülmektedir.

isdıyen (I/2), Avrúptıya (I/2), arıyıp (I/3), yapımtıya (I/3), sabāliyin (II/1), salmıyincüü (I/1)

Orta hece ünlüsü, bazı kelimelerde düşmüştür.

irelde (X/1), éyce (VII/1), orda (IX/1)

7. Yörede, ön damak ünsüzü *k*'nın boğumlanma noktasını - yanındaki ince ünlülere rağmen- orta damağa doğru çekme eğilimi dikkat çekicidir. Bu özellik, İç Anadolu Bölgesinin başka yörelerinde de görülür (*Karahan : 1996, s. 126*).

Türğ (I/3), şeker(II/1), ekmeğ (II/2)

8. Araştırma bölgemizin en ilgi çekici ünsüz değişmesi *ş>s* değişmesidir. Bu yörede *ş* ünsüzü, kelimenin neresinde bulunursa bulunsun *s*'ye çevrilmekte, *ş* ünsüzü seyrek olarak ve özellikle çocuklar tarafından kullanılmaktadır. Değişme, çeşitli sebeplerle bazen yarım kalmakta ve *ş* sesi, *ş-s* arası dişe yakın bir yerde boğumlanan *s* sesine dönüşmektedir.

gúnesde (VI/2), olmus (I/1), dısına (I/1), is (II/2), bas (II/2), úlesirik (IV/2), ğasú (V/2), gúmus (V/2), atmıs (I/1), kişi (III/1), genş (<genş<genç) (III/2), sasdu (IV/1)

Diğer bazı ünsüz değişimleri:

- k>g : *ğapısından (I/1), ğocam (I/2), ğuzum (I/3), ğıların (II/1), gendi (X/1), sapgasını (VIII/3), esgi (X/1).*
 t>d : *datlıca (II/2), dutar (III/4), düzeldirim (I/1), isdiyen (I/2)*
 s>z : *zabah (III/7), ziniyeçe (III/6)*
 ğ>v⁵ : *bavırır (III/2), davidırú (III/2)*
 ş>h⁶ : *hindi(şimdi" (IV/1)*
 ğ>y : *deyil (X/2)*
 ñ>y⁷ : *õluyun (X/4)*
 v/f : *maf(mahv) (VIII/1)*
 z>s : *uyus (VI/2)*

9. Yörede, şu ünsüz benzeşmeleri çok yaygındır:

- ls>ss : *ossuñ (I/1), assıñ (I/1)*
 rl>ll : *idellerse (II/2), diller (X/2)*
 nl>nn : *bunnarınan (I/2), onnarı (I/3), ğadınnardan(III/1)*
 zs>ss : *yıkanmassa (VI/4)*
 "többeler" (X/4) örneğinde vb>bb, "ānadiññi"(VIII/1) örneğinde de ñm>ññ benzeşmesi olmuştur.

10. ğ ünsüzü hemen hemen bütün kelimelerde eriyerek kaybolmakta ve ünlü uzamalarına ve diftonglara sebep olmaktadır.

dōma (/1), āretmeniyim (I/1), bulacām (I/3), çurriú (IV/1)

h, l, n, ñ, r, y de örnekleri az olmakla birlikte, bu yöre ağzında düşebilen ünsüzlerdir.

baaçiye (II/2), kaktīmda (II/1), nası (VI/4), reçberlik (IX/5), saa (I/3), sōna (I/3), gótürüdü (VIII//2), āle (IX/ 5), bāle (VIII/3), bēle (I/1),

⁵ Z. Korkmaz'ın Bartın ve yöresi ağızlarında kurallı olarak tespit ettiği ve bir Kıpçak lehçesi özelliği kabul ettiği ğ>v değişmesi (Korkmaz : 1994, s. 3), Çalış beldesinde sistemli değildir.

⁶ Sadece *hindi* kelimesinde tespit ettiğimiz bu değişme, daha çok İç, Batı ve Akdeniz bölgelerinde belirli bazı kelimelerde görülmekte, ancak *hindi* kelimesinin değişik varyantlarına yukarıdaki bölgeler dışında da rastlanmaktadır (Demir : 1996, s. 66).

⁷ Bu değişmenin sadece ilgi hâli eki önündeki teklik 2. şahıs iyelik ekinde görülmesi, bir hecede iki damak *n*'sinin söylenmesinin zor oluşundandır (Karahana, 2000).

isdedi midi (III/1)

11. Bazı kelimelerde ünsüz düşmesi sonucu hece kaynaşması görülmekte ve düşen ünsüz, kelime içinde ünlü uzamasına sebep olmaktadır. Bu ses olayına, İç ve Batı Anadolu ağızlarında sıkça rastlanır (*Karahan : 1996, s. 132*).

o zamanādar (IX/4), ēmize (IV/2), sālīm (II/2), îsini (X/1), niyēsiḡ
"niye eksik"(I/1)

12. Yörede tespit ettiğimiz en ilgi çekici ünsüz türemesi, teklik 3. şahıslarda -DI ekinin sonunda karşımıza çıkan *n* türemesidir. Bu türemeyi İç, Batı ve Kuzeybatı Anadolu ağızlarında soruşturma yoluyla dağınık olarak tespit ettik.

akrabamızıdın (VIII/1), varıdın (VIII/2), yoğudun (VIII/2), olmasaydın (VIII/1), nenedin (X/3)

"*sōnam*" (VII/3), "*ğālīm*" (VI/4) kelimelerinde *m*, "*salmiyincü*" (I/1) kelimesinde *h*, "*ayit*" (X/4) kelimesinde de *y* türemesi olmuştur.

Ön, iç ve son seste tespit ettiğimiz şu ünlü türemeleri, diğer Anadolu ağızlarından farklı değildir.

ırahmetli (VIII/1), ilāzımısa (III/3), ireyis (VIII/5), edirafda (VI/4), haziretleri (IX/4), gözalcene (III/2), didikine (V/3).

Son iki örnek ise türeme ünlü ve ünsüzlerle, ses yapısını genişletmiştir.

13. Yöre ağzında, yer değiştirme ve ikizleşme örnekleri de görülür.

torpak (V/1), irelide (VIII/1), tahrana(VII/1), ğaplā (kalpağı) (VIII/2), ğassīnı(III/3), ğuççük (I/3), yassıú ((VI/4), assā (VI/4), ğaddar (VIII/6)

Doğu Anadolu Bölgesi ağızlarında belirli sesler arasında ortaya çıkan sistemli yer değiştirme, bu yörede *yoktur* (*Karahan : 1996, s. 33*).

14. Çalış beldesi ağzında şimdiki zaman eki, -iy, -ir'dir.⁸ Yazı dilinin etkisi ile -yor eki de kullanılmaktadır.

olıy (II/2), düziyeler ((III/3), isdir (II/2), bekliyik (IV/1), isdiyim (III/4), isdiyiniñ (III/4), tuvarlıylar (VI/4), bilmiyim (IX/5), yapıyoduk

⁸ Z. Korkmaz'a göre bu şimdiki zaman eki, Avşar boyunun bir özelliğidir (*Korkmaz 1971, s.26*).

Leyla KARAHAN

Türkiye Türkçesi Ağzlarında ş>s Değiş

54

Leyla KARAHAN

Ondan sâlim, y

kişi gelini götürüller taksiye, damatın bórüne bindiriller.

(5) Gelini götürüller, gezmiye götürüller. Bizim bi Hacı Āmediñ çeşme diller, ta orıyaça varıllar. Haymana yoluna gideller.

(6) Düün ası ğurarıú. İneğ keseller, tosun keseller. Dört bes ğazan ğurarıú, pilav bisirrik. Gelin indi midi ålen bakarıú ki okunur, okundu mudu, pilavları salarıú. Salarıú zinileri bi yere. Yüz ziniyeçe doldurruú. O ası bisiren de benim. Hacılarıñ aşını ben bisirrim. Düün aşını ben bisirrim. Bisirrik gözeltene. Oturullar yiller, bi fatiha ideller.

(7) Gelin geldi eve. Gelin geldi, Alla izin verirse zabah oldu mudu, bizim bi kekil duamız dirik, keserik. Saçından hêç bi şıysinden almasaú su arkasından icicik su ğadar alırıú. Duamızı iderik. Hediye vèriller geline.

- IV -

(1) Tarlada kimyon ğavrarıú.¹⁷ Kimyoñ otunu aldıú hindi. Ondan sâlim ğupre sasdıú. Ondan söylim hindi¹⁸ ermesini bekliyik. Horantacak¹⁹ giderik orıya, yimeklik götürük orıya. Orda bunnara pilav bisirrik, çay bisirrik. Yemâmizi birimiz çıkar hazırlarıú. Yolarıú senliğnen, türküler çurruú.

(2) Ondan sölim sıy derik, ikiye bölünürük. Onnar su yannıyı ülesir, biz su yannıyı ülesirik. Ğavrarıú ki sele canlar dayanmaz. Ta èle ğavrarıú. Ondan sâlim, onu eve getirrik, içeri atarıú gözeltene. Kúllüyse elerik. Ēimize çuvallara mı dolduraciyik, yerimiz müsaitse yère mi yiaciyik? Yıarıú.

- V -

(1) Dōmda isde geliniñ sancısı dutdu mudu çırır beni. İki geliniñ ikisiniñ de ebesi benim, çırır, gelirik sancısı dutdu mudu. Sindi ana sâlaa götürük. Ezeli, evde dōm yapardı. Gōbāni keserdik, çocū yatırırđık. Ondan sâlim gelin de yatarđı. Anayı üsütmezdik. Ezeliniñ dōmu. Üsütmezdik. Altına torpak dōkerdik. Üsümesiñ diyi dōkeridik. Sindi dōkmüyük ğāli. Dōkmüyük.

(2) Kırkladıñ, altın ğoruú suyuñ içine. Altın ğoruú, gümüs ğoruú, kilit ğoruú. Ondan sâlim para atarıú ğırkıñda. Bunu bebē yıkırıú. Yıkadı

¹⁷ ğavramak: ekin biçmek

¹⁸ hindi: şimdi

¹⁹ horanta: bir çatı altında yaşayan aile efradı

mıdı bu para ne atdımız siyiñ suyunu bebeniñ basından dókerik. Kırú ğasıú su sayarıú. Onuñ içine, atarıú. Bebeniñ basından dókerik.

-VI-

(1) Bizim kóyümüzde bi ğayanıñ yanında ~~uyu gılgı 048-T18 d 67f0.28/TT4 .1404 TD0 TO~~ vardı. Milletiñ gódesinde yara gibi ney gibi çıkdı m

Türkiye Türkçesi Ağzlarında ş>s Değişmesi ve...

(3) Geldi, ince dalan,³¹ sarı saçları varydın, bâle daranmış saçları var. Birez buñalıncı söle eline sapgasını aldı, bâle dutdu, sâle sâle bir gaç salladı. Salladıktan sōna, niçin didi tasınmadıñ didi. Biz de tasınmağ úçún karar aldıydık. Konya kóylünden bir Kuzanlı kóyüne, oruya gidilmesi úçún ğonusdular. Bizim şurdaki odada, giderken gósder. Orda ğonusdu ğoñsular. Kuzanlı kóyüne gidecâz, gidemediler, bi engellig oldu.

(4) Atatürk hazireleri geldi daksiyenen. Eyvah didiler, sâle bi ellerini vurdular. Hasat yapıyoduk. Hanı çakmaklı düvenlernen, saman hasatı. Eyvah ğavır girdi kóye didiler. Biz ğosusduk, üs dört çocuú burdan. Ulan gitmeñ didilerse de eñ óğü ben aldım. İnan ossuñ bâle. Eñ óğü ben aldım mardım. Baúdí, Alla Alla, dimdik, góksü ireli, efendime sölim. Şo kaşları birbirine girmis, bâle ayrı deyil. O yannı, bu yannı ayrı deyil, dopdan gaş.

(5) Atatürk hêç ğorkmayıñ didi, geldî gibi gider didi. Yalıñız niçin tasınmadıñız didi. Çoluk çocú nie ğırdırmeya mı havassıñız yoğusa didi. Hayır pasam didim. Hayır didi bunnarıñ hepsi bizim evlâdımız didi, felân. O zamanâdar birez ğonuşdular. Ben de dikgatli bakdım. Vallayi billayi orduda bâle bir subay görmedim. Çok bu odiya geldi ğetdi ğaymakam, efendime sâlim ireyis, şübe reyisi, şunnar bunnar geldiler. Biri beñzemedi hêç buña, bu adama.

(6) Ondan sōna bi duyduk ki Sakarya'dan savas açılmış. Bas ğumandannık meydan muharebesi açılmış, okumuş biliy, okumuş olmiyanlar bilmiy efendim. O ğaddar millet kór ki sorma.

- IX -

(1) Benim babam Batum'da Bakova varmış, ordaymış. Ermeni pêsindeymis. Geldi buruya annatdırdılar oña, didiler ne yapıdıñız yav? Bâle bâle yapıdıú, Ermeniniñ pêsine düşdúk. Batum' dan geliyorum. Bir pasa varydın orda. Kara Kâzım Pasa. Kara Kâzım Pasa, çocuúlar dimiş, bi çayıra diyi, otutdurdu diyi, diz çókdürdü diyi. Kemal Pasa çaardı, beni didi diyi. Kemal Pasa çaardı. Efendime sâlim. Oriya gidecâm. Memleketiñizde çolũñuzu çocũñuzu görũñ, Yonan Gellibolu'dan girdi didi diyi. Eh ondan sōna efendime sâlim. Sur alınmış, dusman ğovuldu.

³¹ dalan: ince, narin, zarif

Duyduk yeñildi dusman. Allah canını aldı.

(2) Şurda Cürúk kóyü var. Türk kóyü, yani Türk diller onnara. Bu kóyden bizi goymamaú isdemişler. Bizim kóyü goymamaú isdemişler. Onnar bizden eveli kóy. O zamanādar böyle ğarar almıslar ki şurda Totaú kóyü var, Totaú dēriz. Ordan bir gisi, Ğaracaviran kóyü var, ordan bir gisi, bizim burdan bir gisi İstanbul'a gidiyollar padişaha. Varmışlar.

(3) O zamana padişah çıkarıñ fermanıñızı dimiş. Çıkarmıslar ki, e ferman, ferman āli Türk fermanı. O zamanādar burdaki ğaymakama yazmış. Ğaymakamımız da Boratlı'nıñ Sivri kóyünde otururumus. Burada daha şiylik yoğumus. Yeñi geldikleri için. Kaza falan, Haymana kazası yoğumus.

(4) O zamanādar dimis ki, buranıñ ğaymakamlığına, parmā mı uzadırsam gözünü çıkarrım dimis, böyle bir asirete, sen niçün yer vērmediñ? Derhal vēreceksiñ dimis. Sultan Hamid Han Haziretleri, bunu diyen.

(5) Velāsılı kelam, bu şekilde bu kóy ğuruldu. Horasan'dan gelmişler. Horasan, bu ğiple tarafındaymış. Yani góya yurdumuzun, öle didiler. Bilmiyim ben ya. Gelmişler, cesurane reçberlik yapmışlar. Efendime sâlim. Hālen devam edip gidiyor, yurdumuzda reçberlik. İşde bu şekil oldu hanım ğadın ğızım.

(6) Deveniñ üsdünde gelmişler. Deve ile. Nakliyetleri deve ile gelmişler bu kóye. Efendime sōlim. İki yüz otuz senelik mazi üzerinde kóy. Ondan evelcesi burda varımıs. Tas dóküntüleri, bilmem neleri varıdn. Bina yeri olarak bēle daş dóküntüleri vardı emme, ne tarafı oldunu bilen yok.

- X -

(1) Biz Türkmeniz. Horasan'dan gelmeyiz. Hatda dedemiz de bey olarak gelmiş, kafilesi var. Bu kóyde kafilesi. A gendisi, ne dise dutuluyor. Tarlalarıñ eñ isini gendi dutmuş burda, var üç kóy var. Şurdaki Totaú kóyü, Ğaracaviran kóyü var. Bi de iki hane varımıs irelde, orada Türkmen didiler. Bunlarıñ didiler baaşları pağşaha gidiyor didiler esgi zamanda.

(2) Culuk kóyü batıda, Türkmen deyil o, Türk. (İbrahim Koyuncu'nun oğlu açıklama yapıyor: Peygamberimiz hanı nāme

gönderiy ya. Biz Türkmenler o nāmeynen yāni biyad idiyoruz. Bu Türkler de kılısnan yāni harbınan dönenler. āle diller. Türkmenler peygamberimiziñ gönderdi nāme var ya, onunan elhamdülilā biz müslümanlı ğabul itdik. Fagat bu Türkler de kılısnan. āle diller.)

(3) Benim amıcam zengin idi. Düün yapacāz. Benim de kaynanama, o ihtiyar kaynanama didi ki, Kara diller baña. Pirimiz Fadime Bacı, bizim Ğarayı, Osmanıñ yanında indirelim, Osmanıñ davılıynan diyinci karısı nenedin. Osmanıñ anası deyilidi. Öldüyüdü onuñ anası da.

(4) O zamanlarda dimiş ki kóyüñ āsı ol, efendime sālım bi de ölüyüñ arhasından indir, karanıñ parası baña ayit dimis. Davıl parası baña ayit dimis. Hemen çıkarmıs vèrmis. Bès liraysa on lira vèrmis kadın. Gitdik bi davıl daa getirdik. Bi işdaha geldi iki davılınan, többeler ossuñ kóy kopiy yerinden. Ėle bi güzel düünümüz oldu rahmatlınan.

KAYNAKLAR

Ali Akbaş, Yapalak Ekinözü Ağzı, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisans Tezi, Ankara 1985.

Ahmet Buran, *Türkçede ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında s/s Meselesi*, Dördüncü Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı, 25-29 Eylül 2000, Çeşme-İzmir.

Ahmet Caferoğlu, *Anadolu Ağızları Konson Değişmesi*, TDAY-Belleten, 1963 s. 1-32.

Avni Candar, *Anadolu Coğrafya Lugati Sınaçları*, Ankara 1938.

Avni Candar, *Haymana ve Çevresi*, Ülkü, Ankara 1935, s. 25-31.

Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

Nurettin Demir, *Einige Merkmale Yörükischer Dialekte*, Symbolae Turcologicae Swedish Research Institute in İstanbul 1996, s. 61-70.

Derleme Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara 1968.

Tuncer Gülensoy-Ahmet Buran, *Tunceli Yöresi Ağızlarından Derlemeler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1992.

Metin Işık, *Kızılcalı-Kabaklı-Boğazevci Köyleri Ağzı (Çiçekdağı)*, Hacettepe Üniversitesi Lisans Tezi, Ankara 1985.

Leylâ Karahan, Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması, TDK Yayınları, Ankara 1996.

Leylâ Karahan, *Türkiye Türkçesi Ağzlarında ñ >y Değişmesi*, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Dr.Himmet Biray Özel Sayısı